

ВІДГУК

офіційного опонента, к.і.н., Тетяни Вікторівни Пастушенко старшого наукового співробітника Інституту історії України НАНУ на дисертацію Оксани Володимирівни Хом'як «Репрезентація воєнного досвіду в пам'яті ветеранів дивізії «Галичина» (1943–2013 рр.)», поданої на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Дослідження та інтерпретація подій Другої світової війни в Україні продовжує зберігати надзвичайну наукову й суспільну актуальність, незважаючи на те, що пройшло понад 70 років від дня закінчення бойових дій в Європі. Участь у війні залишається важливою складовою іміджу держави на міжнародній арені, а оцінка колаборації з нацистською Німеччиною й засудження участі у Голокості є тими маркерами, які визначають «цивілізованість» країни.

Історія дивізії Ваффен СС «Галичина», офіційно створеної 28 квітня 1943р. із українського населення Галичини у рамках нацистської військової формациї СС, є однією із «незручних» і проблемних сторінок участі українців у Другій світовій війні. З одного боку, визнання СС на Нюрнберзькому процесі злочинною організацією, з іншого – допомога в створенні дивізії українських організацій і проведення набору під гаслами незалежної України кидає тінь на сучасну українську державу. Факт створення та діяльності дивізії «Галичина» використовувався і продовжує активно використовуватися для дискредитації українського національно-визвольного руху, його ідей і діяльності сучасної України, зокрема.

Вибір Оксаною Хом'як для дисертаційного дослідження такої неоднозначної теми, як дивізія Ваффен СС «Галичина», свідчить про наукову зрілість авторки і заслуговує на всіляке заохочення. До того ж вона вирішила показати історію дивізії через призму досвіду її військовослужбовців та індивідуальної й колективної пам'яті про це військове формування. Зміщення дослідницького фокусу до проблеми рядового дивізійника, по суті, до історії окремої людини на війні, дало цікаві й вагомі наукові результати дисертаційного дослідження

У праці кваліфіковано сформульовані основні формальні атрибути дисертаційного проекту. Структура дисертації відповідає всім вимогам до наукової роботи і складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку джерел та літератури, який включає 518 позицій. У додатках представлені документи, карти, статистичний матеріал, який представляє історичний контекст наукової роботи.

У вступній частині досить переконливо викладено обґрунтування актуальності теми, мети й завдань, хронологічних меж дослідження, визначено його об'єкт та предмет. Не викликає сумнівів наукова новизна одержаних результатів та їхнє практичне значення. Працю обрамлюють теоретичні узагальнення і висновки.

Основні результати дослідження належним чином апробовані на наукових форумах та міжнародних конференціях, в зарубіжних та вітчизняних виданнях, визначених переліком державних атестаційних органів України.

Одним з ключових понять дисертації є поняття досвіду. Сучасний німецький філософ Райнгард Козеллек визначав досвід як минуле, дійсне у сучасності, події якого є вкарбованими в неї та можуть спливати у пам'яті. Він наголошував, що досвід має просторовий вимір, бо сплавлюється в єдність, у якій відбувається нашарування та взаємне насичення різних пластів досвіду. І головне, що в досвіді може бути інакше відображене те, що трапилося колись. (Козеллек Р. Про минуле і майбутнє. Про семантику історичного часу. – К., 2005 – С. 355 – 358.). У іншій своїй праці він розрізняє три типи досвіду: індивідуальний, поколіннєвий та історичний, який передбачає включення чужого досвіду, котрий сягає за межі одного покоління, до індивідуального емпіричного доробку. Дисерантка дослідила презентацію воєнного досвіду ветеранів дивізії «Галичина» послуговуючись іншими сучасними теоретичними і методичними напрацюваннями, а саме студій пам'яті, які розрізняють індивідуальну, колективну та історичну пам'ять. Загальна структура дисертації передбачає вивчення спочатку колективної пам'яті дивізійників, розгляд чинників її становлення в діаспорі та пострадянській Україні, а також аналіз

різних форм їх публічної самопрезентації та інструменталізації. Потім дослідниця пропонує розглянути індивідуальну пам'ять комбатантів, їх спогади про рекрутування та дивізійне повсякдення. Висновки, які випливають із порівняння колективної та індивідуальної самопрезентації дивізійників фактично підважують ключові моменти сучасних уявлень про цей феномен в історіографії. І в цьому якраз і є головний результат дисертації.

Свою аргументацію на користь дослідження історії дивізії «Галичина» у межах міждисциплінарного дискурсу *memory studies* авторка викладає у першому розділі дисертації «Історіографія, джерела та методологія дослідження». Огляд літератури, побудований за проблемно-хронологічним принципом, показує, що більшість праць про дивізію мали ідеологічний характер, створювалися в період Холодної війни і в умовах закритих архівів. Дослідження 1990-2000-х років, які вже писалися на основі розсекречених радянських, німецьких, польських та британських архівів на більш якісному рівні реконструювали історію дивізії «Галичина», більш аргументовано вибудовували як обвинувачення щодо дій окремих її підрозділів і військовослужбовців, так і спростовували їх. Ці праці представляють події з точки зору політичної історії. Дослідження Пера Рудлінга та Олесі Хромейчук про особливості функціонування пам'яті про дивізію також ґрунтуються переважно на офіційних, публічних документах державних інституцій та громадських організацій переважно української діаспори. Позиція рядових ветеранів, мотиви їхніх вчинків та стратегії виживання під час війни залишаються нез'ясованими. Саме ці недосліджені питання складають основу дисертаційного проекту Оксани Хом'як.

Однією із складових успіху у вирішенні поставлених завдань: вивчення репрезентації воєнного досвіду в пам'яті ветеранів дивізії Ваффен СС «Галичина», стало використання методики усної історії. Авторка упродовж шести років розшукала ветеранів дивізії та записала з ними 37 інтерв'ю в Україні, Канаді, США та Великій Британії. Саме їхні біографічні історії,

рукописи спогадів із родинних архівів дали змогу вперше представити індивідуальний воєнний досвід комбатанта.

Опрацювання кримінальних справ на колишніх дивізійників із Галузевого державного архіву СБУ, документи діловодства ВУ, УЦК, різноманітної агітаційної продукції склали основу для написання низки раніше маловідомих сюжетів.

У дисертації детально розписані використані методичні підходи та методи дослідження. Авторка багато уваги приділяє поясненню існуючих інтерпретацій концепцій пам'яті, історичної антропології, наративного аналізу, вона також подає свої короткі методичні зауваги на початку другого, третього і четвертого розділів. На нашу думку, варто було б вказати лише обрану автором методичну позицію і не описувати всю суть наукової дискусії. Заслуговує на увагу пояснення термінів, використаних у дисертації та аналіз презентації інтерв'ю з колишніми дивізійниками.

У другому розділі дисертації «Формування колективної пам'яті ветеранів дивізії «Галичина» Оксана Хом'як реконструює повоєнної долі військовослужбовців дивізії «Галичина» та обставини формування їх колективної пам'яті. Страх перед депатріацією до СРСР та звинувачення у воєнних злочинах заклали підвалини їхньої колективної ідентичності. Основні зусилля дивізійників були зосереджені на легітимізації свого воєнного досвіду не як «воєнних злочинців» та «зрадників», а як «борців за волю України». До безсумнівних авторських здобутків належить підрозділ «Травмована пам'ять: повоєнні долі дивізійників у СРСР (1944 – 1991 р.)». У ньому дисерантка уперше представила трагічні життєві долі вояків дивізії «Галичина» у СРСР, котрі потрапили до військового полону, були ув'язнені в сталінських таборах як участники УПА, або ж змогли уникнути кримінального покарання. Їх непроговорений і травматичний досвід «жертв» радянського режиму радикально відрізняється від геройчного образу побратимів, створеного в українській діаспорі.

Третій розділ присвячений аналізу репрезентації воєнного досвіду в колективній пам'яті дивізійників. Авторка детально зупиняється на описі різних видів комеморативних практик Братства колишніх вояків 1-ої УД УНА у діаспорі та в Україні після розпаду СРСР, аналізує основні складові «дивізійної ідеології»: героїчного дискурсу «борців за волю України», а дивізії як військового формування, покликаного боротися із «одвічним ворогом» – радянським режимом. В офіційному дискурсі дивізійників тісно переплелися вікtimізація та глорифікація в баченні власного минулого та відсутні дражливі сюжети війни задля узбереження колективної ідентичності та її цінностей.

Завершує дисертацію розділ «Індивідуальна пам'ять про війну: мотиви вступу до дивізії та вояцьке повсякдення у 1943-1945 рр.», у якому дисерантка аналізує як дивізійники пам'ятають ті життєві обставини, які свідомо чи несвідомо мотивували вступати до дивізії, та особливості повсякденного життя її вояків. Саме ці сюжети у індивідуальних спогадах найчастіше відрізняються від офіційної версії подій «дивізійної ідеології». Рекрути керувалися не лише своїми патріотичними уявленнями, вступати до дивізії їх змушували й життєві обставини (небезпека арешту, вивезення на примусові роботи до Райху, прагнення звільнити з-під арешту рідних тощо). «Тож вступ до дивізії став найважливішою стратегією виживання в умовах війни, коли, намагаючись вижити та обрати найменш небезпечний варіант, індивіди часто керувалися саме цим критерієм, тоді як патріотизм часто міг ставати другорядним чинником» □ приходить до висновку дисерантка. Розбіжність у представленні свого воєнного досвіду вона показала у розрізі: «борці за волю України» – «звичайні добровольці» – «добровольці з примусу». Спростовує офіційний героїчний наратив про дивізію також підрозділ про вояцьке повсякдення. Разом з тим, цей сюжет дав відповідь на питання, що давало можливість дивізійникам назвати дивізію «своєю» й «українською». Українська пісня, присутність українських офіцерів та капеланів творили українське середовище в дивізії та визначали їхній морально-психологічний стан.

Генералізуючи підсумки своєї роботи Оксана Хом'як доходить висновку про необхідність включення історії дивізії Ваффен СС «Галичина» до загального сюжету історії України в роки Другої світової війни та державної політики пам'яті. Дисертантка пропонує відійти від чорно-білого образу дивізійника як «героя», «воєнного злочинця» чи «зрадника», а також не обмежуватися лише воєнною історією цього військового формування. Застосовуючи нові міждисциплінарні підходи до дослідження, вона пропонує як один з варіантів оповіді про дивізію, показати її історію з позиції ветеранів, мотивів їхніх вчинків та стратегій виживання.

Відзначаючи безсумнівні здобутки дисертантки, слід одночасно висловити кілька рекомендацій.

У тексті дисертації важливо було б пояснити як авторка розуміє поняття «досвід», яким вона активно послуговується в дослідженні.

На нашу думку, попри увагу власне до індивідуальних спогадів у четвертому розділі, авторка також занадто детально розкриває сюжети про специфіку усіх етапів рекрутування до дивізії, спираючись на архівні документи. Незважаючи на важливість і новизну віднайдених джерел, стилістично він вибивається із чіткої лінії порівняння колективних уявлень та індивідуальних спогадів про дивізію. Можливо цей сюжет варто було б винести в окремий підрозділ.

Було б доречно у додатках до дисертації опублікувати зразок повного транскрипту хоча б одного інтерв'ю дивізійника, щоб мати уявлення про загальну структуру їх оповіді і спосіб самопрезентації.

Однак, зазначені вище зауваження мають в основному рекомендаційний характер і принципово не знижують загальної цінності роботи як актуального і самостійного наукового дослідження і висловлюються лише в дискусійному форматі. Вважаємо, що за своїм науково-теоретичним рівнем, новизною визначених та розв'язаних завдань, обґрунтованістю основних положень, а також науковим та практичним значенням дисертаційна робота Оксани Хом'як «Репрезентація воєнного досвіду в пам'яті ветеранів дивізії «Галичина» (1943-

2013 рр.)» відповідає вимогам, висунутим до кандидатських дисертацій, зокрема згідно із пп. 11, 13, 14 «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 р., зі змінами (постанова МОН № 656 від 19.08.2015 р.). Автореферат відображає основні положення і результати дослідження, вміщені в тексті дисертації.

Авторка дисертації «Репрезентація воєнного досвіду в пам'яті ветеранів дивізії "Галичина" (1943-2013 рр.)» заслуговує на присудження їй наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальність 07.00.01 – історія України.

Офіційний опонент
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
відділ історії України
періоду Другої світової війни
Інститут історії України НАН України

Т.В. Пастушенко

